

ЕТНОЛОГІЯ МІСТА В УКРАЇНІ: СТАНОВЛЕННЯ ТА ІСТОРІЯ

Стаття присвячена розвитку етнології міста в українських гуманітарних студіях. Виділяються основні етапи становлення містознавчих досліджень: розкриваються особливості функціонування урбаністики в період ренесансу української етнології 1920–1930-х років, специфіка вивчення міської культури у радянський період та стан етнології міста на сучасному етапі.

Ключові слова: етнологія міста, урбанізація, етносоціологія, урбаністика, етнографія сучасності.

Вивчення міської культури ніколи не належало до пріоритетних тем у вітчизняній гуманітарній науці. За відсутності фахових досліджень з урбаністичних проблем наукова репрезентація української народної культури зводиться до розуміння її як виключно селянської, що аж ніяк не відповідає дійсності. Лише в останні роки зусиллями окремих науковців Києва, Львова, Одеси, Харкова подібна тематика знаходить своє місце у етнологічних наукових дискусіях.

Досі в українській етнології було зроблено усього кілька спроб історіографічних досліджень розвитку вітчизняної етнології міста¹, однак не викликає сумніву необхідність подальшої наукової роботи у цьому напрямку.

Метою даної публікації є розгляд основних етапів розвитку етнології міста в Україні та означення сучасного стану досліджень.

Першою спробою окреслення проблем етнографічного вивчення міста стала Програма Федора Туманського (1779) для дослідження історико-етнографічних та географічних особливостей Лівобережної України. Автор не випадково розділив Програму на дві частини – місто і село, адже навіть у XVIII столітті було очевидно, що комплексне вивчення народу неможливе виключно на сільських матеріалах. Зрозуміло, що запитальник складався в інтересах політики Російської імперії, тому визначальними у ньому були економічні та геополітичні акценти. Етнографічна складова Програми проявилась у переліку професійних субкультур, ремесел та промислів². Крім цього Ф. Туманський звертав увагу на національний та соціальний склад купців, а також на ярмарки та щотижневі торги.

Подальший розвиток етнології міста можна простежити вже з ХХ століття і умовно поділити на три періоди: 1) 1920–1930-ті рр.; 2) 1950–1980-ті рр.; 3) з 1990 р. – до сьогодні.

Перший період спеціального наукового вивчення міста в Україні обмежується 1920–1930-ми рр., коли співробітниками Етнографічної Комісії Всеукраїнської Академії наук та Кабінету антропології та етнології ім. Хв. Вовка було здійснене початкове окреслення предмету етнології міста.

Знаковим для цього періоду є запитальник «До вивчення міської людності», розроблений у 1925 році Ніною Загладою. Блискучий спеціаліст з дослідження традиційної культури, Н. Заглада, заявляла про необхідність нарівні з культурою села вивчати й культуру міста: «У нас на Україні останніми часами щораз то більше зростає зацікавлення народними масами, але вся увага дослідників звернена в бік села, а про міську людність забувають цілком. (...) Погляд наче-б то місто з цього боку не цікаве – дуже шкідлива помилка і для науки і для цієї ж людності»³. Авторка розподіляла міські дослідження на чотири напрями: місто як таке (легенди, перекази, архітектура, географічні умови, назви міста і районів), «людність міська» (антропологія городян, побут, становище жінки, ставлення до церкви, гігієна праці, окремі «класи людності»), селяни у місті (професії селян у містах, прочани, побут під час перебування у місті, взаємостосунки з городянами), національні меншини (побут, взаємовідносини з українцями)⁴.

Н. Заглада подала вичерпний перелік «класів міської людности», які потребували наукового осмислення: робітниче населення, ремісники, торговці та перекупки, хлібороби, наймити та наймички, візники, ганчірники, вуличні співці та музиканти, жебраки, ворожки, діти, злочинці. Спостереження Н. Заглади щодо особливостей різних класів міського населення дають цікавий матеріал для роздумів, адже після порівняння з нинішніми реаліями міського життя вимальовуються цілком очевидні паралелі. Наприклад, опис торговців («Торговці та перекупки. Ці, що торгують на базарах. Що розносять свій товар на вулицях і по хатах. Окремо про цих, що торгують з-під поли. Продавці бубликів, води, цигарок (їх накликування, вивалювання краму). Китайці та татари (турум-бурум): як вони носять свій крам? Як його рекламують? Відношення до них людности. Взаємовідносини між торговцями та міліцією. Харчівні під голим небом: опис, назви харчів, прихвалювання, тощо. Печиво і продаж хліба»)⁵ викликає пряму аналогію з сучасною торгівлею біля станцій метро, у підземних переходах та на стихійних ринках Києва та інших міст.

Цінними є роздуми етнографа щодо життя міського пролетаріату. На думку дослідниці, він «живе своїм дуже відмінним від життя освічених шарів людности життям»⁶ і має власний світогляд, своє звичаєве право, родинний і громадський устрій, особливості одягу, облаштування приміщення, власні традиційні святкові та обрядові звичаї тощо.

Як відомо, реалізації задуму вченої завадила репресивна радянська політика. У 1938 році Н. Заглада була змушена написати у своїй автобіографії: «Будучи під впливом буржуазної методології в етнографії, в своїх роботах я припустила цілу низку хиб. В самокритичних виступах я визнала ці хиби та засудила їх і весь час працюю над своїм переозброєнням, над опануванням єдиної наукової марксо-ленінської методології, стараючись виявити це переозброєння в науковій продукції»⁷. 28 квітня 1938 року Н. Загладу було розстріляно.

Окремі спостереження міської культури можна побачити у «Програмі для вивчення побуту робітників», розробленій Етнографічною комісією ВУАН у 1931 р.⁸ Зважаючи на переважно сільське походження робітників, автори програми приділили увагу стосункам робітників з міста і з села («суперечки, скарги, взаємодопомога»), зв'язкам із селом («чи є там господарство родини робітника, чи одержує робітник звітди продукти, або ж навпаки, чи посилає туди щось з міста»), дозвіллю («чи проводять вони свою відпустку у селі»). Л. Критичина та К. Смирнова вказували на поширення «впливу селянського елементу»⁹ на хатній побут робітника та пропонували вивчати традиційні етнографічні елементи у побуті (костюм, «риси особливостей говору та говірок, марновірні уявлення та забобони», «казки, пісні та інший фольклорний матеріал»)¹⁰.

Початок другого етапу міських досліджень в Україні припав на 1950–1960-ті рр. Повернення етнографії до міської тематики було зумовлене загальним курсом на вивчення етнографії сучасності, бажанням партійно-радянського керівництва висвітлити «здобутки» в облаштуванні робітничого побуту¹¹ та посиленні активності етнічних процесів у містах внаслідок урбанізації¹².

У цей же період відповіддю на нові проблеми у міському середовищі, стала поява етносоціології. Дисципліна вивчає механізми взаємозв'язку етнічних і соціальних явищ, тобто етнічні процеси в різних соціальних групах, а також соціальні процеси в етнічних спільнотах¹³. Етносоціологія підходить до вирішення поставлених завдань, поєднуючи методи обох наук, а також сільський та міський матеріал¹⁴.

Етнографи та етносоціологи, які працювали у 1960–1980-х роках, вважали сім'ю мікросередовищем етнічних процесів. Таким чином, вивчення сімейного побуту, родинної обрядовості тощо мало забезпечити дослідника цінним етнографічним матеріалом навіть в умовах міста¹⁵. Як відомо, матеріально-побутова культура зазнає сильних впливів і має здатність до уніфікації, тому вчені почали зосереджуватись саме на явищах духовної культури, які довше зберігають етнічну специфіку¹⁶.

У 1950–1980-х роках ряд дослідників вивчали робітниче населення України. Ю. Гошко, М. Мазюта, В. Зінич, В. Миронов, А. Орлов, Д. Фіголь присвячували свої роботи громадському та сімейному побуту робітників в умовах радянської дійсності¹⁷. Як зазначає С. Макарчук, попри появу робітничого класу як нового об'єкту етнографічних досліджень, наукова методологія і методика, якими послуговувалися тогочасні вчені, «залишалась дуже близькою до традиційних в етнографічній науці»¹⁸. Спостерігалось стійке намагання дослідників перенести у міську

площину традиційну тематику вивчення сільського соціуму: житло, одяг, їжа, сімейна та календарна обрядовість, сім'я і родинні стосунки, допоміжні промисли і знаряддя праці¹⁹. На нашу думку, це зумовлювалось не лише відсутністю доступу до зарубіжних напрацювань та вимушеною консервативністю підходів, а й тим фактом, що значне число робітників за походженням були сільськими жителями, що наклало відбиток на їх побутову культуру.

Недарма саме на походження робітників Львова звернув увагу Д. Фіголь, якому вдалось зафіксувати значну кількість елементів народної культури у їх повсякденному житті. Ново-прибулі робітники часто продовжували носити селянський одяг і навіть мали комплект святкового вбрання з традиційними елементами²⁰.

У 1970-х роках вивченням робітничих сімей займався етнограф Анатолій Пономарьов. Монографію, написану на основі широкого використання статистичних даних, вчений присвятив особливостям тогочасної сім'ї та побуту робітників Донбасу 1970-х років²¹. Етнограф приділив увагу формуванню нових аспектів шлюбно-сімейних відносин (мотиви укладення шлюбу, дошлюбне спілкування), весільній обрядовості в середовищі робітників (наявність скороченого традиційного варіанту весілля, комсомольського весілля або вечірки), складу родини, розподілу обов'язків, а також специфіці сімейно-побутових відносин.

Етносоціолог Анатолій Орлов запропонував зосередитись на вивченні молоді у міському середовищі: соціальної структури, сімейного та громадського побуту, дозвілля, радянської обрядовості²².

У 1980-ті роки сфера міських досліджень поповнилась двома колективними монографіями, присвяченими етнографії української столиці. Першою була видана «Свята та обряди трудящих Києва», в якій розглядалось обрядове життя міста: радянська обрядовість та творення комуністичних свят, історико-революційні радянські свята, трудові свята Києва, історичний огляд традицій святкування та способів проведення дозвілля у Києві з середньовіччя до 1917 року, побут та звичаї середньовічних городян, сімейно-побутові звичаї і обряди киян, а також соціологія свят та обрядів²³.

У 1986 році була опублікована «Етнографія Києва і Київщини»²⁴. А. Пономарьов у статті «Розвиток сім'ї трудящих Києва» простежив специфіку сімейних відносин у Києві від Київської Русі і до 1980-х років, охарактеризував типи сім'ї, особливості сімейних стосунків у різні історичні періоди, а також дошлюбні стосунки молоді, її ціннісні орієнтації тощо²⁵.

А. Шевченко дослідив форми дозвілля городян, етнокультурні орієнтації, «нову соціалістичну обрядовість». Цікавим є спостереження автора про тенденцію пропорційного відходу від норм традиційно-побутової обрядовості залежно від рівня освіти (чим він вищий – тим рідше людина звертається до традиційних обрядів)²⁶.

Після розпаду Радянського Союзу етнології міста так і не вдалось заявити про себе як про окрему галузь вітчизняної гуманітарної науки, тому вона продовжує перебувати на етапі становлення. Досі не були розроблені ні методологія, ні теоретичні засади дисципліни. Можна констатували лише поодинокі спроби вчених торкнутись урбаністичної проблематики під етнологічним кутом зору.

Теоретичними проблемами містознавства займається лише Інститут історії України НАН України в особі Я. Верменич, яка спеціалізується на проблемі вітчизняної історичної урбаністики²⁷. На думку дослідниці, історична урбаністика в Україні має ряд принципових особливостей. По-перше, історично склалось так, що в умовах радянської дійсності містознавство в СРСР було замінене («підмінене») краєзнавством, тому необхідним є виокремлення історичної урбаністики в окрему галузь. По-друге, в радянській історіографії канонічним став опис міста через призму подієвої та соціально-економічної історії з незначним акцентом на культурні здобутки радянської влади. Вкрай важливо відходити від подібної методики та вивчати місто як самостійний соціокультурний простір зі специфічним способом життя. По-третє, сільська і міська історія радянськими вченими не розчленовувалась, що призвело до фактичного знищення міста як об'єкта історичної науки, тому в сучасних умовах необхідно провести таку межу. По-четверте, місто вимагає міждисциплінарного вивчення і тільки в такий спосіб можлива його об'єктивна наукова репрезентація.

Таким чином, Я. Верменич окреслює коло загальних містознавчих проблем та подає основи теоретичних підходів до аналізу українського міста, що певною мірою заповнює лакуну у вітчизняній урбаністиці.

Проблеми урбанізації розглядає бердянська дослідниця В. Константинова. На прикладі Півдня України авторка досліджує урбанізацію як процес міської розбудови, зростання ролі міст і, що найважливіше – поширення міського способу життя²⁸. І хоч хронологічні межі роботи охоплюють лише другу половину XIX – початок XX століття, це не применшує її цінності для розуміння сучасної української міської культури. Особливо цікавим є аналіз соціокультурних аспектів урбанізаційних процесів у регіоні – соціальної стратифікації та соціальної мобільності, ролі міських поселень у суспільному та культурному житті тощо.

Власне етнологією міста займається київський науковець М. Борисенко, яким вперше після здобуття незалежності був досліджений історичний розвиток етнології міста в Україні, запропоновані методика та методологія дослідження міської культури, здійснений комплексний етнологічний аналіз міського побуту 1920–1930-х років²⁹.

Питання методології досліджувала і одеська дослідниця Г. Стоянова. Авторка обґрунтовує актуальність вивчення міської культури в етнографічному аспекті, виділяє основні проблеми, які постають перед науковцями у сфері дослідження міської культури. Серед них проблема класифікації міст, взаємовпливів сільської та міської культури, необхідність розширення джерельної, методологічної бази та розробка історіографічних аспектів, використання міждисциплінарного підходу³⁰.

Вартий уваги збірник наукових праць «Анатомія міста: Київ. Урбаністичні студії». Матеріали книги піднімають ряд теоретичних питань містознавства та практичних проблем міського планування та містобудування³¹.

Внеском у сучасне містознавство стала монографія львівської дослідниці Г. Бондар «Львів. Щоденне життя міста очима переселенців з сіл (50–80-ті роки XX століття)»³². Авторка досліджує причини та мотиви переселення, житлово-побутове облаштування, навчання та працевлаштування, суспільно-політичне та культурне життя, зв'язки мігрантів з селом. Монографія містить багатий матеріал, який можна використати для вивчення повсякденного життя у Львові другої половини XX століття, а також взаємодії сільської та міської культури.

На сьогодні в Україні функціонує чотири центри урбаністичних досліджень. У Києві знаходиться «Інститут урбаністики» – недержавна організація, заснована за ініціативи Співки урбаністів України. До пріоритетних напрямів роботи Інституту належать містобудівні обґрунтування розвитку міст, правила забудови, проекти розподілу житлових територій та проекти реконструкції міських територій.

У Львові діє Центр міської історії Центрально-Східної Європи³³. Установа співпрацює з дослідниками Центрально-Східних міст по всьому світу, проводить конференції та школи для молодих вчених, приділяє значну увагу практичним аспектам та громадським ініціативам.

Інститут історичної урбаністики у Бердянську був створений Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України і Бердянським державним педагогічним університетом. Завданнями інституту є «багатоаспектне наукове дослідження міської історії», проведення конференцій, дослідження усної історії, випуск альманаху «Фронтири міст»³⁴.

Ще одним урбаністичним центром в Україні є київське представництво Інституту Кеннана, яке функціонує при Міжнародному центрі підтримки науковців імені Вудро Вілсона³⁵. Метою роботи інституту є проведення дослідницьких проектів, співпраця з урядовими та неурядовими організаціями, науково-дослідними установами тощо. Чи не найбільшу увагу організація приділяє проблемам міграції та Україні як місцю перетину міжнародних міграційних шляхів, урбанізації та розгляду міста як середовища, минулому та майбутньому української культури.

Таким чином, розвиток етнології міста в Україні можна умовно поділити на три періоди: 1) 1920–1930-ті роки; 2) 1950–1980-ті роки; 3) 1990-й рік – сучасність. Втім, за відсутності наукових шкіл і тяглої традиції вітчизняна етнологія міста досі перебуває у стані становлення, що вимагає підвищеної уваги до даного наукового напрямку та фахової розробки як теоретичної бази містознавства, так і появи комплексних наукових досліджень окремих аспектів міської культури.

¹ Борисенко М. В. Етнологія міста як перспективний напрямок українознавства // Українознавство. – 2011. – № 3. – С. 102–107; Стоянова Г. М. Вступ до етнографії міста: методичні вказівки до курсу. –

Одеса, 2006. – 24 с.

² Горленко В. Ф. З історії формування наукової методики народознавства (анкета Ф. О. Туманського) // Народна творчість та етнографія. – 1980. – № 4. – С. 76–83.

³ Заглада Н. Б. В справі дослідження міської людности // Записки етнографічного товариства. – Кн. 1. – К., 1925 – С. 51.

⁴ Там само. – С. 52–53.

⁵ Там само. – С. 52.

⁶ Там само. – С. 51.

⁷ Заглада Н.Б. Життєпис 1934 р. – Архів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (далі – ІМФЕ). – Ф. 43-3. – Од. зб. 126.

⁸ Критичина Л., Смирнова К. Програма для вивчення побуту робітників. – Б.м., 1931. – ІМФЕ. – Ф. 1-3. – Од. зб. 78. – Арк. 1–19.

⁹ Там само. – Арк. 13.

¹⁰ Там само. – Арк. 14.

¹¹ Підвищення добробуту трудящих за п'ятдесят років радянської влади. – Львів, 1967. – 273 с.

¹² Будина О. Р., Шмелева М. Н. Этнографическое изучение города // Советская этнография. – 1977. – № 6. – С. 26.

¹³ Краткий словарь по социологии / Под. общ. ред. Д. М. Гвишиани, Н. И. Лапина; сост. Э. М. Коржева, М. Ф. Наумова. – М., 1989, – С. 465.

¹⁴ Будина О. Р., Шмелева М. Н. Вказ. праця. – С. 26

¹⁵ Там само. – С. 28

¹⁶ Там само. – С. 32

¹⁷ Гошко Ю. Г. Громадський побут робітників Західної України (1920–1939 рр.): монографія – К., 1967 – 263 с.; Мазюта М. А. Быт рабочего класса Советского Закарпатья (историко-этнографическое исследование): монографія. – К., 1969 – 263 с.; Зінич В. Т. Соціалістичні перетворення, паростки нового комуністичного в культурі та побуті робітників Радянської України: монографія. – К., 1963. – 175 с.; Фіголь Д. І. До історії побуту робітників Львова в кінці XIX – на початку XX ст. // Матеріали з етнографії та мистецтвознавства. – К., 1959. – С. 13–18.

¹⁸ Макачук С. Етнографічні дослідження побуту робітників України в 50-х – 60-х рр. XX ст. // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Випуск 47. За ред В. Галайчука. – Львів, 2012. – С. 20.

¹⁹ Там само.

²⁰ Фіголь Д. І. До історії побуту робітників Львова в кінці XIX – на початку XX ст. // Матеріали з етнографії та мистецтвознавства. – К., 1959. – С. 13–18.

²¹ Пономарьов А. П. Сучасна сім'я і сімейний побут робітників Донбасу (1950–1975): монографія. – К., 1978 – 144 с.

²² Орлов А. В. Сучасний побут робітничої молоді (соціолого-етнографічне дослідження): монографія. – К., 1970. – 163 с.; Науменко Г., Орлов А. Дозвілля молоді. – К., 1973. – 98 с.

²³ Свята та обряди трудящих Києва. / За ред. Б. В.Попова. – К., 1982. – 228 с.

²⁴ Етнографія Києва і Київщини. Традиції й сучасність. / За ред. М. Т. Максименко. – К., 1986. – 272 с.

²⁵ Там само. – С. 201–211.

²⁶ Там само. – С. 243.

²⁷ Верменич Я. В. Історична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення: монографія. – К., 2011. – 306 с.; Верменич Я. В., Дмитрук В. І., Архипова С. І. Міська історія України: проблеми початкового датування. Науково-довідкове видання. – К., 2010. – 140 с.

²⁸ Константинова В. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861–1904 роки): монографія. – Запоріжжя, 2010. – 596 с.

²⁹ Борисенко М. В. Етнологія міста як перспективний напрямок українознавства // Українознавство. – 2011. – № 3. – С. 102–107; його ж. Житло та міський спосіб життя городян України в другій половині XX – на початку XXI ст. // Українознавство. – 2012. – № 2. – С. 151–155; його ж. Етнологія міста. Методика та методологія дослідження // Методологічні проблеми культурної антропології та етнокультурології. – К., 2011. – С. 292–310; його ж. Житло і побут міського населення України у 20–30-х рр. XX століття: монографія. – К., 2009. – 357 с.

³⁰ Стоянова Г. Проблеми методології етнографічного вивчення міської культури: постановка питання //

Чорноморський літопис. Науковий журнал. – Миколаїв, 2011. – Вип. 3. – С. 117–119; її ж. Вступ до етнографії міста: методичні вказівки до курсу. – Одеса, 2006. – 24 с.; її ж. Етнографія міста. Методичні матеріали для студентів історичного факультету. – Одеса, 2012. – 24 с.

³¹ Анатомія міста: Київ. Урбаністичні студії. – К., 2012. – 195 с.

³² Бондар Г. Львів. Щоденне життя міста очима переселенців з сіл (50–80-ті роки XX ст.): монографія. – Львів, 2010. – 340 с.

³³ Центр міської історії Центрально-Східної Європи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.lvivcenter.org/uk/>

³⁴ Інститут історичної урбаністики [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ri-urbanhistory.org.ua/>

³⁵ Інститут Кеннана. Київський офіс [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kennan.kiev.ua/>

Стаття посвящена розвитку етнології міста в українських гуманітарних дослідженнях. Виділяються основні етапи становлення вивчення міста, розкриваються особливості функціонування урбаністики в період ренесансу української етнології 1920–1930-х років, специфіка вивчення міської культури в радянський період і стан етнології міста на сучасному етапі.

Ключові слова: етнологія міста, урбанізація, етносоціологія, урбаністика, етнографія сучасності.

Article deals with the development of urban ethnology in Ukrainian humanitarian studies. Author highlights main stages in the development of studies of the city, points on the peculiarities of functioning of urban studies in Ukrainian ethnology during the Renaissance period in 1920–1930s, the particularities of the research of city culture during the Soviet rule and the state of urban ethnology nowadays.

Keywords: city ethnology, urbanisation, ethnosociology, urban studies, modern ethnography.